

Демченко Н. Д.

КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Чала А. Г.

КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Твердохліб В. А.

КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОНЦЕПТИ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО ДИСКУРСУ

У статті проаналізовано антропоцентризм і дискурсоцентризм сучасних наукових досліджень, зокрема виникнення нових мовознавчих дисциплін. Закцентовано на процесах концептуалізації зовнішнього й внутрішнього світу людини, розпредмечування ментального світу, закріпленого мовними знаковими формами.

Висвітлено імена провідних дослідників концептуальної картини світу як фрагмента концептосистеми, що представляє інтернаціоналізований людиною або етносом світ. Описано складники концептуальної картини світу – науковий, релігійний, художній, метафізичний тощо. Аргументовано засвідчено кілька дефініцій концепту, що здебільшого не суперечать, а доповнюють одна одну.

Центром уваги наукової розвідки є мовний образ світу українців – носіїв різних говірок, взаємозв'язок мови й менталітету, мови та культури, а також відображення культури та національного світосприйняття в мові. Пропонується різноаспектне висвітлення етнокультурних концептів в українській мовній картині світу з урахуванням новітніх досягнень когнітивної лінгвістики. Виокремлено культурно значущі концепти за ступенем їх вагомості в культурі народу. Описано критерії виокремлення цих концептів. Пропонується аналіз способів мовної об'єктивації колективних уявлень українців про етнічно-культурний світогляд, репрезентований мовними формулами. З'ясовано, що на сьогодні немає замкненої остаточної множини лінгвоментальних конструктів, однак виявлено найбільш релевантні етнокультурні концепти: воля, доля, родина, земля, праця, дім, місто. Висловлено міркування щодо дослідження етнокультурних концептів у діалектному дискурсі як найбільш акумулятивному ментальному матеріалі. Описано потребу доведення припущення про здатність етнічно-культурної приналежності носіїв певної говірки впливати на формування мовної свідомості сучасних українців, що реалізується в мовних одиницях. Визначено перспективи подальших наукових розвідок.

Ключові слова: *концепт, етнокультурний концепт, діалектний дискурс, культурно значущі концепти, концептосфера, концептуальна картина світу.*

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть спостерігається активізація наукової уваги до тих явищ і процесів, що тісно пов'язані з людським чинником. Це насамперед зумовлено антропоцентризмом і дискурсоцентризмом сучасних наукових парадигм, зокрема й лінгвістичної. Наслідком розробки низки не досліджуваних раніше проблем стала поява нових мовознавчих дисциплін, таких як лінгвопрагматика, психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, лінгвоконцептологія, когнітивна семантика, теорія мовної комунікації, лінгвістика тексту, лінгво-екологія, і сприйняття мовознавства як інтегрованої з іншими макронауки.

Ще одним результатом антропоцентричності сучасного мовознавства є нове розуміння значення як результату концептуалізації й категоризації досвіду людини (М. Алефіренко, О. Кубрякова, М. Нікітін, О. Селіванова та ін.), поєднання логічного й емпіричного в лінгвокогнітивній діяльності людини як суб'єкта мови (М. Джонсон, Дж. Лакофф та ін.), що стало предметом таких дисциплін, як лінгвоконцептологія й когнітивна семантика. Дослідження, що проводяться в їхньому річищі, мають на меті вивчення процесів концептуалізації зовнішнього й внутрішнього світу людини, розпредмечування ментального світу, закріпленого мовними знаковими формами,

що сприяє з'ясуванню етапів розвитку людського мислення і свідомості, визначення закономірностей їх становлення тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасна українська лінгвоконцептологія відносить до провідних завдань усебічний аналіз концептів, що є складниками концептуальної картини світу (ККС). Базовими для цього напрямку є роботи як вітчизняних учених (А. Белової, Т. Вільчинської, І. Голубовської, С. Жаботинської, В. Жайворонка, А. Загнітка, В. Іващенко, В. Кононенка, Т. Космеди, О. Левченко, Л. Лисиченко, А. Приходька, Т. Радзівської, О. Селіванової, М. Скаб, В. Старка, Н. Сукаленко, В. Ужченка та ін.), так і лінгвістів близького (М. Алефіренко, Н. Арутюнова, С. Аскольдов, О. Бабушкін, Т. Булигіна, А. Вежбицька, С. Воркачов, В. Карасик, В. Колесов, М. Красавський, О. Кубрякова, Д. Лихачов, В. Маслова, М. Піменова, З. Попова, Г. Слишкін, Й. Стернін, Ю. Степанов, В. Телія, О. Шмельов та ін.) та далекого (Є. Бартмінський, А. Вежбицька, Ф. Джонсон-Лерд, Д. Лакофф, Р. Лангакер, Ч. Філмор, У. Чейф) зарубіжжя.

Виклад основного матеріалу. Сучасна когнітивна лінгвістика сприймає мову як обов'язковий складник поведінки й діяльності людини, вона не лише вплетена в певний вид діяльності, а й утворює її мовленнєво-мисленнєву основу, об'єктивуючи замисел, настанови й компоненти діяльності. Результати цієї діяльності сприяють вивченню таких феноменів людської свідомості, як пам'ять, правила логічного висновку й умовиводів тощо. О. Кубрякова справедливо зазначає, що сучасні мовознавці досліджують не лише те, яка система власне лінгвістичних форм стоїть за мовленнєво-мисленнєвою діяльністю, але й те, «<...> які мовні вирази, категорії, одиниці пов'язані зі сприйняттям світу і як вони відбивають його пізнання. Про цю іпостась мови і говорять, що вона дозволяє доступ до того когнітивного світу людини, який не спостерігається, до структур її свідомості» [7, с. 37]. Саме концепти як інформаційні структури свідомості стали в центрі уваги лінгвоконцептології – галузі когнітивної лінгвістики, що сформувалась в її складі в кінці 90-х рр. ХХ ст., основними напрямками якої є культурологічний: концепти досліджуються як елементи культури з опертям на дані різних наук (Ю. Степанов, В. Нерознак); лінгвокультурологічний: концепти розглядаються як елементи національної лінгвокультури в їх зв'язку з національними цінностями і національними особливостями цієї культури (В. Карасик, С. Воркачов, Г. Слиш-

кін, М. Красавський, Л. Даниленко, В. Кононенко, Т. Космеда, Н.Плотнікова, Т. Радзівська, Н. Слухай та ін.); логічний: концепти аналізуються логічними методами без прямої залежності від їх мовної форми (Н. Арутюнова, Р. Павільоніс, А. Вежбицька, О. Шмельов та ін.); семантико-когнітивний: дослідження лексичної й граматичної семантики, мови як засобу доступу до змісту концептів, як засобу їх моделювання від семантики мови до концептосфери (О. Кубрякова, В. Іващенко, С. Жаботинська, О. Селіванова, М. Болдирев, З. Попова, Й. Стернін, П. Редін, О. Яцкевич та ін.); філософсько-семіотичний: досліджуються когнітивні основи знаковості (А. Кравченко). На теренах української когнітивістики надзвичайно популярним є етнолінгвістичний підхід (В. Жайворонко, О. Тищенко, І. Голубовська та ін.).

Усі названі підходи об'єднані розумінням концепту як базової одиниці свідомості, а розрізняються принципами типології цих структур та співвідношенням між концептом і лексичним значенням слова.

Учені зазначають, що завдяки усвідомленню національно-культурної специфіки пізнавальної діяльності і, зокрема, центрального поняття лінгвокогнітології «концепт», що втілює когніцію, «лінгвістична когнітологія стала перспективним напрямом для проведення лінгвокультурологічного дослідження. Досить частим стало розуміння концепту як наслідку відображення у свідомості мовних і культурологічних векторів» [2, с. 92].

До одного з головних понять лінгвоконцептології належить концептуалізація, під якою розуміють ті важливі процеси діяльності людини, які внаслідок осмислення інформації, що надходить до суб'єкта, спричиняють утворення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в людській психіці. Концептуалізація навколишньої дійсності постає як «певний «наскрізний» для різних форм пізнання процес структуризації знань і виникнення різних структур репрезентації знань з певних мінімальних концептуальних одиниць» [6, с. 93].

Концептуалізація навколишньої дійсності пов'язана зі створенням концептуальної картини світу (ККС) – фрагмента концептосистеми, який представляє інтеріоризований людиною або етносом світ [12, с. 406]. Як складники ККС науковці виділяють найрізноманітніші її фрагменти – науковий, релігійний, міфологічний, матеріалістичний, метафізичний, художній або (на інших засадах) дитячий, чоловічий, жіночий та багато інших, у кожному з яких по-своєму відобража-

ється усвідомлення людиною свого специфічного бачення позамовної дійсності.

ККС – це сукупність концептосфери і стереотипів свідомості, які створюються культурою. Фахівці зазначають, що ККС не лише система понять про довкілля, а й система значень, утілених у його реалії через слово-знак і слово-концепт: «Тоді можна говорити як про загальнолюдську концептуалізацію реальності, тобто загальнолюдський поняттєвий універсум, так і про національну її концептуалізацію, що включає специфічні для кожної культури аспекти світосприймання» [4, с. 26].

Національна ККС становить собою те, що є загальним, стійким, повторюваним у картинах світу окремих представників народу. Вона експлікується за посередництва релігії, філософії, літератури, ідеології, мови, виявляється за допомогою вчинків людей.

На сьогодні виявляються суттєві розбіжності в поглядах дослідників стосовно того, як і якою мірою МКС відбиває ККС. Однією з найбільш поширених точок зору є та, у якій МКС сприймається як «наївна» (термін, уживаний Ю. Апресяном), що не передає повністю картини світу, яка є в національній свідомості, оскільки мова називає і категоризує далеко не все, що є у свідомості народу. Мовна картина світу не дорівнює концептуальній, яка є значно ширшою, багато концептів ККС не мають мовного вираження і не стають предметом комунікації [11, с. 54–55].

МКС є динамічною, оскільки, з одного боку, в ній відбиваються зміни в ККС і, з другого боку, вона сама впливає на характер цих змін, що відображаються на різних рівнях мови. Наслідком цього є переінтеграція ознак у семантиці мовних одиниць, чим зумовлюється розвиток і динаміка значення.

Основним інструментарієм опису МКС у термінах сучасної когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології є термін «концепт», який на сьогодні має кілька дефініцій, що здебільшого не суперечать, а доповнюють одна одну.

М. Алефіренко розглядає концепт як глобальну мисленнєву одиницю, що представляє собою квант структурованого знання. Визначення концепту білоруської дослідниці В. Маслової звучить так: «це семантичне утворення, відзначене лінгвокультурною специфікою, що тим чи іншим чином характеризує носіїв певної мови» [10, с. 50]. Подібну дефініцію подає й І. Голубовська, яка під культурними концептами розуміє «омовлені культурно детерміновані

ментальні утворення, котрі мають безпосередній дотик до цінностей, ідеалів і установок етносів і у яких знаходять своє найповніше відображення особливості національного характеру й сприйняття світу» [3, с. 401].

Підсумовуючи осмислення поняття «концепт» у лінгвістиці, треба зазначити, що майже всі вчені в дослідженнях концепту сходяться на триєдиному зв'язку «людина – мова – культура», адже концепт близький до «поняття наївної філософії», що є результатом взаємодії факторів національної традиції, фольклору, релігії, ідеології, життєвого досвіду, образів мистецтва, відчуттів та системи цінностей [13, с. 10].

Отже, будучи багатомірним поняттям, концепт включає в себе емоційні складники й раціональні, конкретні й абстрактні, універсальні й етнічні, загальнонаціональні й індивідуально-особистісні складники, урахування яких й уможливує його опис. Вагоме місце в цьому процесі посідає й опис способів омовлення концепту.

За ступенем вагомості того чи того концепту в культурі народу сучасні лінгвісти виокремлюють культурно значущі концепти, або, за іншою термінологією (Т. Космеда, Ю. Степанов, С. Проскурнін, О. Селіванова та ін.), константи культури, або ж культурні концепти (М. Алефіренко О. Кубрякова, М. Дмитровська, В. Туровський та ін.), культурно значимий концепт (О. Левченко). На думку М. Алефіренка, такі концепти є когнітивно-семантичними утвореннями, які займають проміжне місце між мовними знаками і об'єктами, що пізнаються, і у зв'язку із цим є ментальними упаковками, які форматують етнокультурне бачення світу: «Займаючи проміжне місце між мовою і дійсністю, культурний концепт виявляється пунктом перетину смислових потоків, які породжуються, з одного боку, герменевтикою емпіричного досвіду певного етнокультурного співтовариства, а з другого – лінгвокреативним мисленням, яке збагачує первинний смисловий зміст концепту – оперативної змістової одиниці пам'яті ментального лексикону (О. Кубрякова). Таким чином, відбувається подвійна концептуалізація дійсності, у якій поєднується універсальне й ідіоетнічне бачення світу» [1, с. 151]. Учений підкреслює, що в структурі культурно значущого концепту органічно поєднується об'єктивно-раціональне й суб'єктивне, те, що властиве поняттю, й те, що робить його феноменом культури, а саме асиметрія вихідної форми й нового змісту, яка забезпечує інтерпретацію образного уявлення об'єктів позамовної дійсності.

Це сприяє збереженню в пам'яті людини етнокультурних архетипів: «Завдяки такій організації культурні концепти здатні породжувати й утримувати в довгочасній пам'яті людини етнокультурні архетипи – підсвідомі стійкі образи, здатні в певних дискурсах актуалізувати сучасні експресивно-образні асоціації, а також оцінні, ціннісно-сміслові й культурно-історичні конотації» [1, с.152].

У зв'язку із цим базові культурні концепти становлять смислове й культурне ядро етномовної свідомості будь-якого культурного простору, фокусує в собі систему смислової організації етносвідомості в єдності її парадигматичних, синтагматичних і лінгвокультурних (ціннісно-сміслових) зв'язків [там само]. Такі концепти, на відміну від понять, не тільки мисляться, але й переживаються, містять у собі не лише раціональне, а й емоції, симпатії й антипатії, що виникають у процесі їх оцінного осмислення. «Саме завдяки цим своїм властивостям культурні концепти служать основним осередком лінгвокультури в структурі мовної ментальності, фантомами мовної свідомості етносу» [1, с. 153].

Дослідники М. Алефіренко, В. Ужченко, Д. Шмельов, З. Харитончик, О. Левченко та ін. справедливо вказують на необхідність розмежовувати терміни «етнокультурний компонент слова» («національно-культурний компонент слова», «культурний компонент») й «культурно значущий концепт», оскільки їх поплутування призводить до хибних висновків про кількість і склад культурно значущих концептів. За цілком слушним визначенням В. Кононенка, національно-культурний мовний компонент – це слова-поняття, словосполучки, що визначають типові особливості українського народного життя, етнічної культури, народних традицій, а через них – відмінності психічного стану, поведінки людини як носія національного характеру, національної ментальності [5]. Услід за О. Левченко під культурно значущим концептом розуміємо одиницю ментального рівня, яка у певній системі (картині світу) виконує роль стрижневого елемента [9, с. 26]. Ці концепти не варто розглядати на рівні етнокультурних компонентів слова. Культурний концепт і національно-культурний компонент значення слова – взаємопов'язані, але не тотожні категорії, як не тотожні поняття і мовне значення [1, с. 13], отже, до культурно значущих концептів не варто зараховувати ті, які мають яскраво виражену національно-культурну специфіку. Очевидно, культурно значущими є ті концепти, що в них знаходяться відображення важливі для менталітету

певного етносу поняття, причому їхній склад може значною мірою збігатися в різних мовах.

Е. Лассан виділила такі критерії культурно значущих концептів: 1) поширеність згадування про нього в сильних місцях тексту – початку і кінці; 2) використання цього імені чи його антонімів у назвах статей, книг, віршів; 3) створення метафор, що визначають роль концепту в картині світу мовця, а також метафор, що стали афоризмами; 4) використання цього імені для називання матеріальних об'єктів: суден, клубів, кафе й таке ін.; 5) існування у складі специфічних конструкцій для оформлення важливих категорій буття [8, с. 463]. Очевидно, що такі концепти, як *любов, щастя, пам'ять, родина, Батьківщина* та ін., є культурно значущими для багатьох культур і мов, що їх вербалізують.

На відміну від концептів *калина, птах, тополя, хата, степ, батько-мати* та ін., концепти *родина, воля, доля, земля* не є специфічно національним, а разом з більшістю інших концептів, таких як *час, простір, місце, обов'язок, правда, щирість, причина, брехня, милосердя, свобода, мова, людина* та інші належить до загальнолюдських універсальних концептів. Однак і в цих концептах відбивається національна специфіка, оскільки концептосфера української культури визначається не лише наявністю й кількістю універсальних і етноцентричних концептів, а й їхньою змістовою наповненістю, взаємодією та взаємозв'язком.

Попри значні здобутки в галузі концептології, на сьогодні немає замкненої остаточної множини лінгвоментальних конструктів, оскільки перелік базових культурних концептів є відкритим і може бути в будь-який час розширений, доповнений новими одиницями.

Однак вбачаємо, що найбільш релевантними етнокультурними концептами є *воля, доля, родина, земля, праця, дімівка*, бо вони належать до загальнолюдських універсальних концептів, що є ментальними утвореннями, які мають безпосередній дотик до цінностей, ідеалів та установок етносів та в яких знаходять своє найповніше відображення особливості національного характеру й сприйняття світу.

Новітній інтегрований характер наукового знання та антропоцентричний підхід до об'єкта дослідження спонукає до досягнення мовних фактів у соціолінгвальній, ментальній, етнокультурній площинах. Вивчення етнокультурних концептів українців дасть можливість простежити ступінь синхронізації ключових національно значущих концептів

у широкому часовому діапазоні, відтак джерелом дослідження слугуватимуть говірки, що репрезентують західне діалектне мовлення (бойківські) і східне діалектне мовлення (слобожанські). На нашу думку, саме діалектний матеріал акумулює культуру своїх носіїв, їх ментальність, звичаї, релігію.

Поняття діалектного тексту тісно пов'язане з діалектним дискурсом, вони перебувають у відношеннях включення (дискурс вбирає в себе текст), однак протиставляється як статичність динамічності, результативність комунікативного акту процесуальності, тобто дискурс у дослідженні розуміємо і як одиницю, що складається з двох значущих компонентів – динамічного процесу мовленнєвої діяльності з обов'язковою апеляцією до соціального контексту та її результату, тобто тексту (наприклад, філософський дискурс, літературознавчий дискурс, релігійний дискурс),

і як родовий термін, що об'єднує всі різновиди використання мови (текст, монолог, діалог, мовлення, висловлювання)

Висновки і пропозиції. На основі проведеного дослідження з'ясовано, що цілісного вивчення концептів як квантів національно-культурної свідомості українців на матеріалі діалектних текстів досі не проведено, тому таке наукове прагнення вдалося реалізувати за підтримки Канадського інституту українознавства, який є осередком українсько-канадських студій із гуманітарних наук Альбертського університету Канади, що на міжнародному рівні відзначив актуальність поданої проєктної пропозиції та частково профінансував із фонду Василя Кравченка реалізацію проєкту на території України.

Метою подальшої роботи є аналіз специфіки ключових етнокультурних концептів у діалектному дискурсі українців.

Список літератури:

1. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке : [учебное пособие]. Москва : Флинта : Наука, 2005. 416 с.
2. Венжинович Н. Концепт і його лінгвокультурологічна природа. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Філологія. 2006. Вип. 14. С. 89–94.
3. Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу. *Studia Linguistica*. Вип. 4. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. С. 400–412
4. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук . *Мовознавство*. 2004. № 5–6. С. 23–35.
5. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2008. 337 с.
6. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина : [под общ. ред. Е. С. Кубряковой]. Москва : Изд-во филол. факультета МГУ, 1996. 245 с.
7. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма : лингвистика – психология – когнитивная наука. *Вопросы языкознания*. 1994. № 4. С. 34–47.
8. Лассан Э. «Надежда»: семантический и концептуальный анализ. *Respectus philologicus*. Вильнюс, 2002. № 2 (7). С. 458–479.
9. Левченко О. Атрибут, прототип, стереотип у фразеологічній картині світу *Мовні і концептуальні картини світу: [зб. наук. пр. / наук. ред. О. І. Чередниченко (гол. ред.), Белова А. Д., Жлуктенко Н. Ю. та ін.]*. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. Вип. 10. С. 338–346.
10. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие [3-е изд. перераб. и доп.] Минск : Тетра-Системс, 2008. 272 с.
11. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика : [учебное пособие] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. Москва : АТС : Восток – Запад, 2007. 314 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник]. Полтава : Довкілля. Київ : 2008. 712 с.
13. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе . Москва : Academia, 2000. 128 с.

Demchenko N. D., Chala A. G., Tverdokhlib V. A. ETHNOCULTURAL CONCEPTS OF UKRAINIAN DIALECT DISCOURSE

The article analyzes the anthropocentrism and discourse-centrism of modern scientific research, in particular the emergence of new linguistic disciplines. Emphasis is placed on the processes of conceptualization of the external and internal person's world, the objectification of the mental world, enshrined in linguistic sign forms.

The names of the leading researchers of the conceptual world view as a fragment of the conceptual system representing the world internationalized by a person or ethnic group are highlighted. The components

of the conceptual world view are described – scientific, religious, artistic, metaphysical, etc. There are several definitions of the concept, which for the most part do not contradict, but complement each other.

The focus of scientific research is the linguistic image of the Ukrainians' world – speakers of various dialects, the relation of language and mentality, language and culture, as well as the reflection of culture and national worldview in the language. The multifaceted coverage of ethnocultural concepts in the Ukrainian linguistic world view is offered, taking into account the latest achievements of cognitive linguistics. Culturally significant concepts are singled out according to the degree of their importance in the ethnic's culture. The criteria for distinguishing these concepts are described. An analysis of ways to linguistically objectify the collective ideas of Ukrainians about the ethnic and cultural worldview, represented by language formulas, is offered. It was found out that today there is no closed final set of linguistic constructs, but the most relevant ethnocultural concepts have been identified: freedom, fortunes, family, land, work, home. Thoughts on the study of ethnocultural concepts in dialectal discourse as the most accumulative mental material are expressed. The necessity to prove the assumption about the ability of the ethnic and cultural background of the speakers of a certain dialect to influence the formation of the modern Ukrainians' language consciousness, which is realized in language units, is described. Prospects for further scientific research have been identified.

Key words: *concept, ethnocultural concept, dialectal discourse, culturally significant concepts, sphere of concepts, conceptual world view.*